

HACCÂC b. YÛSUF b. MATAR

(حجاج بن يوسف بن ماطر)

Me'mûn döneminin önde gelen
Süryânî mütercimlerinden.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Kûfeli olduğu (İbnü'l-Kiftî, s. 46) Hârûnürreşid, Emîn, Me'mûn ve Mu'tasım'ın halifelik yıllarında (786-833) Bağdat'ta yaşadığı bilinmektedir. Me'mûn'un ilmi ve felsefi kitaplar temin etmek üzere Bizans imparatoruna gönderdiği beş kişilik heyette Haccâc da bulunuyordu (İbnü'n-Nedîm, s. 243). Öklid'in *Elements* adlı ünlü kitabını *Uşûlü'l-Hendese* adıyla ilk defa Arapça'ya çeviren kişidir. Bu eseri önce Hârûnürreşid, daha sonra Me'mûn için iki defa tercüme etmiş, bunlardan birincisine "el-Hârûnî", ikincisine "el-Me'mûnî" denilmiştir; kaynaklar "el-Me'mûnî'nin daha başarılı ve kullanışlı olduğunu bildirmektedir (a.g.e., s. 265). Haccâc, Batlamyus'un *el-Mecisî'sini* de ilk çevirenler arasında yer almıştır ve Süryânîce'den yaptığı çalışmasını 829-830 yılları arasında tamamlamıştır (Sarton, I, 562). İbnü'n-Nedîm, bunlardan başka onun Aristo'nun *Kitâbü'l-Mir'âtı*'nı da Arapça'ya çevirdiğini yazmaktadır (s. 252); ancak Aristo'nun bu adla anılan bir kitabı yoktur.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Flügel), s. 243, 244, 252, 265, 268; İbnü'l-Kiftî, *İhbarü'l-ulemâ*, s. 46; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 270; Suter, *Die Mathematiker*, s. 9; Brockelmann, *GAL*, I, 211; Suppl., I, 363; Sarton, *Introduction*, I, 562; A. Miel, *La science arabe*, Leiden 1966, s. 85; Sezgin, *GAS*, V, 225-226; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-ülûm 'inde'l-Arab*, Beyrut 1977, s. 127-128; H. Necîb Abdurrahman, *Dirâsât fi târihi'l-ülûm 'inde'l-Arab*, Musul 1977, s. 17.



MAHMUT KAYA

HACCÂC b. YÛSUF es-SEKAFÎ

(الحجاج بن يوسف الثقفي)

Ebû Muhammed el-Haccâc
b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sekafî
(ö. 95/714)Zalim lakabıyla meşhur
Emevî valisi.

41 (661) yılında Tâif'te doğdu. Babası Yûsuf b. Hakem, annesi Kûfe Valisi Mugîre b. Şu'be'nin eski karısı Fâria bint Hemâm'dır. Anne ve baba tarafından Sakîf kabilesinin Ahlâf koluna mensuptur. Emevîler'e sadakatle bağlı olduğundan "Kûleyb" (köpek yavrusu) lakabıyla da tanınır.

Okuma yazma bildiği, küçük yaşlarda Kur'an-ı Kerim'i ezberlediği ve Tâif'ten ayrılıncaya kadar babasının yanında kardeşiyle birlikte çocuklara Kur'an öğrettiği rivayet edilir.

Muâviye b. Ebû Süfyân'ın iktidarı ele geçirdiği yıllarda dünyaya gelen Haccâc onun saltanatı döneminde yetişti. Mensup olduğu Sakîf kabilesiyle Ümeyyegoğulları (Emevîler) arasında Câhiliye dönemine kadar uzanan dostça ilişkiler bulunuyordu. Emevîler'e muhalif olan Abdullah b. Zübeyr Hicaz'da halifeliğini ilân edince Ümeyyegoğulları ile Sakîfilere bölgeden ayrılmaya başladılar. Haccâc babasıyla birlikte muhtemelen bu dönemde Tâif'ten Dimaşk'a göç etti. Emevî saltanatı II. Muâviye'nin çok kısa süren halifeliğinin ardından yıkılmak üzere iken ailenin bütün mensupları ve Sakîfililer'in ileri gelenleri Câbiye'de toplanarak halifelige kimin getirileceğini ve ona kimin halef olacağını tartıştılar. Yûsuf b. Hakem ile oğlu Haccâc'ın da katıldığı bu toplantı sonunda özellikle Sakîfli Ubeydullah b. Ziyâd'ın teşviki ve bazı Emevîler'in desteğiyle Emevî iktidarında kan değişimi sağlanarak Ümeyyegoğulları'nın büyüğü Mervân b. Hakem'e biat edildi. Emevîler'in yeniden ülkeyi kontrol altına almaları önemli ölçüde, aralarında Haccâc ve babasının da bulunduğu Sakîfililer'in Emevîler'e verdikleri bu destek sayesinde gerçekleşti. Böylece iktidara gelen Mervân, Mısır'da oturan Sakîfililer'in de desteğini kazanmak için Yûsuf b. Hakem ve Haccâc'la birlikte oraya gitti. Mısır'ın kontrol altına alınmasından sonra da onları muhalefetin merkezi durumundaki Hicaz'a gönderdiği orduya dahil etti. Bu ordu Abdullah b. Zübeyr'e bağlı kuvvetler tarafından kılıçtan geçirildi. Haccâc ve babası canlarını zor kurtardılar.

Haccâc, Mervân'ın ölümünden sonra halife olan oğlu Abdülmelik tarafından Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi ve Basra Valisi Mus'ab b. Zübeyr'e karşı düzenlenen sefere artçı birlikleri kumandanı olarak tayin edildi. Haccâc'ın Emevî devlet hayatında etkin bir şekilde rol alması bu olaydan itibaren başlar. Mus'ab'ın ortadan kaldırılmasından sonra (691) Haccâc, İbn Zübeyr'le mücadele için Hicaz'a gönderilen 2000 kişilik ordunun başına getirildi. Kargâhının doğum yeri olan Tâif'te kuran Haccâc Mekke'ye giden yolları keserek şehre gıda sevkiyatını engelledi; ayrıca gönderdiği küçük müfrezeler zaman za-

man Arafat dağına kadar sokularak tâciz hareketlerinde bulundular. Üç ay sonra istediği 5000 kişilik yardım kuvvetinin gelmesi ve Mekke'yi kuşatma izninin verilmesi üzerine şehri kuşattı ve mancınıklarla taşa tuttu. Altı buçuk aydan fazla süren kuşatma sonucunda şehirde yaşanan büyük açlık İbn Zübeyr'in adamları arasında çözülmeye sebep oldu. İbn Zübeyr de yaptığı bir huruç hareketi sırasında öldürüldü (1 Ekim 692; daha geniş bilgi için bk. ABDULLAH b. ZÜBEYR b. AVVÂM). Böylece Hicaz, Irak ve Mısır'da dokuz yıl hüküm süren ve Emevî Devleti'ne zor günler yaşatan Abdullah b. Zübeyr'in hilâfetine son verilmiş oldu. Haccâc gösterdiği bu başarıdan sonra Hicaz, Yemen ve Yemâme valiliğine getirildi. Üç yıl bu görevde kaldıktan sonra Halife Abdülmelik'in kardeşi Bişr b. Mervân'ın ölümü üzerine (694) stratejik önemi yanında isyan merkezi haline gelen Irak'a vali tayin edildi. Burada Emevîler'e karşı isyan halinde olan Hâriciler küçük askerî birlikleriyle Emevî ordularını mağlûp ediyorlar, Hz. Ali taraftarları da yöneticileri uğraştırıyorlardı. Haccâc, Irak'ı çok sert tedbirler alarak idare etti. Onun, seleflerinden Ziyâd b. Ebîh'in tutumundan daha sert olan bu tavrını, Kûfe'ye girdiği zaman besmelesiz okuduğu, Arap edebiyatında önemli bir yeri bulunan meşhur hutbesinde görmek mümkündür (bu hutbesi ve diğer hitabeleri için bk. Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü'l-huṭabî'l-Arab*, II, 287-300).

Irak'ta Emevîler'e muhalif olan her hareketi kanlı bir şekilde bastıran Haccâc'ın bu çok sert yönetiminden kaçanlar ya silâha sarılıp muhalif hareketlere katılıyor ya da Hicaz Valisi Ömer b. Abdülazîz'e sığınıyorlardı. Bu durum, daha sonra Haccâc'ın Ömer b. Abdülazîz ile sürtüşmesine ve Ömer b. Abdülazîz'in Medine valiliğinden azledilmesine sebep olmuştur. Haccâc, 697 yılında yetkileri daha da artırılarak bütün doğu illerinin valiliğine tayin edildi. Onun valiliği sırasında Hâricîler'in İran'daki, Mutarrif b. Mugîre'nin Medâin'deki, Şebîb b. Yezîd'in Musul'daki ve Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın Horasan'daki isyanları bastırıldı.

Yirmi yıllık Irak ve doğu illeri valiliği sırasında Haccâc'ın karşılaştığı en ciddi problem, İbnü'l-Eş'as'ın kendisine ve Emevî Devleti'ne karşı başlattığı isyandır. Haccâc bir Emevî ordusunun Horasan bölgesinde Türkler tarafından kılıçtan geçirilmesi üzerine özellikle Emevîler'e muhalif

kimselerden teşkil ettiği ve Tâvus adını verdiği 20.000 kişilik bir orduyu Türkler'le savaşmak üzere yola çıkardı (699). Amacı, Türkler'den intikam almanın yanı sıra rejim karşıtı Iraklılar'ı iç politikadan uzaklaştırmaktı. Ancak kendisinden nefret eden ordu kumandanı İbnü'l-Eş'as ve emrindeki ileri gelen askerlerle arasında anlaşmazlık çıktı. İbnü'l-Eş'as, Haccâc'ın kendisini görevden almak istemesi üzerine isyan etti. Irak ve Horasan'daki bazı şehirleri ele geçirerek buralara yönetici tayin etti. Haccâc'a ve Emevî Devleti'ne çok zor anlar yaşatan İbnü'l-Eş'as, 701 yılında Deyrülcemâcım ve Meskîn'de üst üste iki büyük bozguna uğratıldı ve daha sonra sığındığı yerde Haccâc'ın adamlarına teslim edildi. İbnü'l-Eş'as'ın Haccâc'ın elinde ölmek yerine intihar etmeyi tercih ettiği rivayet edilir.

Bütün gücünü Emevî saltanatının ayakta kalması için harcayan Haccâc, yirmi beş yılı aşkın bir mücadeleden sonra Kûfe ile Basra arasındaki kendi kurduğu Vâsıt şehrinde öldü (Ramazan 95 / Haziran 714). Mezarının tahrip edilmesi ihtimaline karşı sapa bir yere gömülerek üzerinden akarsu geçirildi. Haccâc'ın elinden tutanlar ve onu destekleyenler Emevîler'in Mervânî koludur. Bu sebeple Ehl-i beyt'in amansız düşmanı olan Emevîler'e daima sadık kalmış, Hz. Ali soyundan olan hanımını Abdülmelik b. Mervân'ın emriyle boşadığı için kendisine "nâsibî" (Ehl-i beyt'e muhalif) denilmiştir. Haccâc Emevîler'in muhaliflerine karşı çok sert ve acımasız davranmış, aralarında Enes b. Mâlik'in de bulunduğu pek çok kişiye zulmetmiş, meşhur muhaddis ve müfessir Saîd b. Cübeyr dahil binlerce kişiyi öldürmüş, kendisine yeminle biat ettirmiş, yeminlerinden dönenlere mürted muamelesi uygulamış, müslüman oldukları halde mevalîden haraç ve cizye almıştır. Esmâ bint Ebû Bekir es-Siddîk, oğlu Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesinden sonra yanına gelen Haccâc'a, "Resûl-i Ekrem Sakîf'ten bir yalancının, bir de bozguncunun çıkacağı"nı haber vermişti; gördük ki yalancı Muh-târ es-Sekafî imiş, bozguncu da sensin" demiştir (Müslim, "Fezâ'ilü's-şâhâbe", 229; Tirmizî, "Fiten", 44). Haccâc, Saîd b. Cübeyr'i öldürüttükten birkaç ay sonra kendi ölümünü isteyecek kadar büyük ruhî sıkıntılara mâruz kalmış, sonunda dayanılmaz mide ağrıları ve elem içinde ölmüştür. Ölüm haberini alan âlimler ona rahmet dilememişler; Hasan-ı Basrî, "Al-lahım, onu ortadan kaldırdığın gibi sünnetini de kaldır" diye dua etmiş, Ömer b.

Abdülazîz şükür secdesine gitmiş ve İbrâhim en-Nehaî sevincinden ağlamıştır. Öte yandan kaynaklarda onun Kur'an ehline çok cömert davrandığı, mala mülke düşkün olmadığı, öldüğünde sadece bir kılıç, bir at eyeri, bir mushaf, bir rahle ve 300 dirhem para bıraktığı kaydedilmektedir.

Haccâc'ın Abdülmelik b. Mervân'ın muvafakatiyle yaptığı işler arasında Arapça'nın resmî muamelelerdeki kullanımının yaygınlaştırılması, Irak'ta Farsça tutulmuş divan defterlerinin Arapça'ya çevrilmesi ve Arap para sistemine geçilmesi başta gelir. Haccâc, o güne kadar Bizans ve Sâsânî sikkeleri şeklinde basılan paraların üzerine "bismillâh-el-Haccâc", bazılarında da "Allâhu ahad, Allâhü's-samed" ibarelerini yazdırdı. Bu işin başına Sümeyr adlı bir yahudiye getirmesinden dolayı Sümeiryiye diye anılan sikkelerin üzerindeki bu ifadeleri ulemâ hoş karşılamamış ve sikkelere "ed-derâhimü'l-mekrûhe" adını vererek tepkisini göstermiştir. Ancak bu paralar tedavülde kalmış ve Emevî ekonomisinin istikrara kavuşmasına yardım etmiştir. Haccâc, Aşağı Fırat ve Dicle bölgesindeki toprakları sulayan kanallara büyük önem vermiş, eskileri tamir ettirenken ayrıca yenilerini açtırmış, bataklıkları kurutarak tarım arazisi haline getirip buralara, Umman'dan çağırdığı çiftçiliği iyi bilen bazı Ezd kabilesi mensuplarından öğrendiği en çok verim alınabilecek bitkileri ektirmiş ve tarımda üretimi arttırmak için köylerden şehirlere göçü önlemiştir. Hububat alım satımında tek tip ölçü (es-sâu'l-Haccâciyye) kullanılmasını sağlamış, posta teşkilâtına da çekidüzen vermiştir.

Haccâc'ı zalim, cebbar ve kan dökücü gibi sıfatlarla zemmeden Zehebî onun Kur'an'a çok hürmet ettiğini (A'lamü'n-nübelâ, IV, 343), Sicistânî ise hâfızları toplayarak Kur'an'ın harfleriyle ilgili çeşitli çalışmalar yaptırdığını, ayrıca muhtelif sûrelerde geçen on bir kelimenin imlâsını belirli bir kıraate göre tesbit ettirdiğini ve kendisinin de her gece Kur'an-ı Kerim okuduğunu söyler (İbn Ebû Dâvûd, s. 49-50, 117-120). Haccâc'ın, Ziyâd b. Ebîh'in Irak valiliği döneminde başlatılan Kur'an'ın harekelenmesi ve noktalanması işini sürdürdüğü ve bunun için Nasr b. Âsım'ı görevlendirdiği bilinmektedir (bk. ARAP (Yazı)). Aynı zamanda ünlü bir hatip olan Haccâc'ın çok fasih ve belîğ bir dili vardı; Irak'a vali tayin edildiğinde okuduğu hutbe Arap edebiyatının örnek metinleri arasında yer alır.

BİBLİYOGRAFYA :

- Müslim, "Fezâ'ilü's-şâhâbe", 229; Tirmizî, "Fiten", 44; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 87-88; V, 228-229, 543; Zübeyrî, *Nesebü Kureys*, s. 82-83; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır* (Torrey), s. 109; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 225, 357, 359, 395-398, 445, 548; Belâzûrî, *Fâtâh* (Fayda), s. 80, 97, 393, 416, 420-421, 536; a.mlf., *Ensâb*, V, 132-135, 357-360, 368; Ebû Zûr'a ed-Dimaşkı, *Târîh* (nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kücânî), Şam 1980, I, 700; Müberrred, *el-Kâmil* (nşr. Naîm Zerkûr v.dğr.), Beyrut 1987, II, 280; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 256; Taberî, *Târîh* (de Goeje), II, 182, 217-220, 406-409, 460-461, 472, 476, 482, 579, 830-831, 844, 863, 1043-1058, 1104-1105; İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Meşâhîf* (nşr. A. Jeffery), Leiden 1937, s. 49-50, 117-120; İbn Abdürrabbih, *el-İkhdû'l-ferîd*, V, 35; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 38; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), III, 78; Ebû'l-Ferec, *Târîhu muhtaşarı'd-düvel* (nşr. A. Sâlihânî), Beyrut 1890, s. 195; İbn Hallikân, *Ve Feyât*, II, 29-54; Zehebî, *A'lamü'n-nübelâ*, IV, 343; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 329, 334-336, 337, 352; IX, 124-125, 128-129; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963, bk. İndeks; Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, İstanbul 1982, s. 144, 152; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), II, 168; Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü resâ'ilü'l-'Arab fi 'uşûrî'l-'Arabîyyeti'z-zâhire*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İlmiyye), s. 141 vd.; a.mlf., *Cemheretü hutabî'l-'Arab fi 'uşûrî'l-'Arabîyyeti'z-zâhire*, Kahire 1381/1962, II, 287-300; Dirâr Sâlih Dirâr, *el-Haccâc İbn Yûsuf es-Sekafî*, Beyrut, ts. (Darü'l-Mektebetü'l-hayat); A. Dietrich, "Al-Haccâc b. Yûsuf'un Terceme-i Haline Dair Bir Kaç Mülâhaza", *İTED*, II/1 (1956-57), s. 147-155; a.mlf., "al-Hâdjîdjâdj b. Yûsuf", *EP* (Ing.), III, 39-43; Zakariyau I. Oseni, "An Examination of al-Hajjaj b. Yûsuf al-Thaqafi's Major Policies", *IS*, XXVII/4 (1988), s. 317-327; a.mlf., "A Study of the Relationship Between al-Hajjaj Ibn Yûsuf al-Thaqafi and the Marwânid Royal Family in the Umayyad Era", *HI*, X/3 (1987), s. 15-27; Ahmet Lütfi Kazancı, "Haccâc b. Yûsuf es-Sakafî", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/4, Bursa 1993, s. 117-127; H. Lammens, "Haccâc", *IA*, V/1, s. 18-20.



İRFAN AYCAN

HACCÂCİYYE

(الحجاجية)

Medyenîyye'nin
Ebû'l-Haccâc Yûsuf
b. Abdurrahim el-Mağribî'ye
(ö. 642/1244)
nisbet edilen bir kolu

(bk. MEDYENİYYE).

HACCÂM

(bk. HACAMAT).